

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

В.В.Ткаченко

Трагічна доля видатного мовознавця В.М.Ганцова (1892–1979) та його внесок у розвиток української філології

"Всеволод Михайлович Ганцов відомий нам з початку 20-х років як помітний спеціаліст з історії та діалектології східнослов'янських мов, і насамперед з української мови, працівник АН УРСР. Його праці 20-х років були для свого часу видатними дослідженнями в галузі історії та діалектології української мови і не втратили свого наукового значення сьогодні" (з характеристики наукової діяльності В.М.Ганцова, написаної директором Інституту російської мови АН СРСР академіком В.В.Виноградовим) [1, арк. 23].

Всеволод Михайлович Ганцов народився 7 грудня 1892 р. у м.Чернівці. Навчався спочатку в місцевій гімназії, а з 1907 р. – в Колегії Павла Галагана у Києві. У 1911 р. вступив до Петербурзького університету на історико-філологічний факультет, який і закінчив у 1916 р. (слов'яно-руське відділення). Ще за студентських років талановитий юнак під керівництвом видатного лінгвіста академіка О.О.Шахматова розпочав наукові студії в галузі української та російської діалектології та історії мови і по закінченні цього навчального закладу за рекомендацією свого керівника був залишений при університеті професорським стипендіатом на 2 роки. Першою пробою пера молодого дослідника стала праця "Описание говора с.Патюты Козелецкого уезда Черниговской губернии", що була прийнята до друку в "Збірнику" Академії наук.

3 1 жовтня 1918 р. В.М.Ганцов був прикомандирований до Київського університету святого Володимира з підвищеною професорською стипендією знову терміном на 2 роки. 3 21 лютого 1919 р. почав працювати в Українській академії наук як постійний член і секретар Комісії зі складання академічного словника живої української мови, яку згодом очолив (був її керівником з червня 1920 р. по серпень 1929 р.). 3 1922 р. увійшов до

складу науково-дослідної кафедри мовознавства при Київському університеті як науковий співробітник, а з 1925 р. був обраний дійсним членом цієї ж кафедри і керівником її секції української мови. Одночасно з основною роботою в Академії наук читав лекційні курси й проводив семінарські заняття з історії української мови, української діалектології й української літературної вимови в Київському інституті народної освіти (1920–1921 рр.), в Археологічному інституті (1923–1924 рр.), в музично-драматичному інституті імені Лисенка (1924 р.).

Надзвичайно плідною у цей час була наукова діяльність В.М.Ганцова у галузі діалектології, історії української мови, українського правопису, лексикографії. У праці "Діалектологічна класифікація українських говорів" (1923 р.) він розробив наукові засади діалектологічного членування української мови. Багато уваги науковець приділив вивченню поліських дифтонгів ("Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку", 1923 р.; "Діалектологічні межі на Чернігівщині", 1925 р.). Праця "Особливості мови Радзивилівського (Кенігсберзького) списку літопису" (1927 р., рос. мовою) стала зразком аналізу мови писемних пам'яток. Значний внесок ученого у дослідження автографів Тараса Шевченка. Нарешті, В.М.Ганцов брав активну участь у роботі Харківської правописної комісії, був автором розділів "Фонетика" та "Правопис незмінної частини слова" у проекті українського правопису, виданому у 1926 р., редагував академічний "Російсько-український словник" (1925–29 рр.) [1, арк. 19–20, 23–24].

З 5 грудня 1927 р. по 21 лютого 1929 р. В.М.Ганцов перебував у закордонному відрядженні, де працював у галузі славістики у професора Фасмера (Берлінський університет), експериментальної фонетики у професора Панкочеллі-Кальціка (фонетична лабораторія при Гамбурзькому університеті) та з французької фонетики – у фонетичному інституті при Сорбонні в Парижі (професор Перно). За ці роки Всеволод Михайлович ретельно ознайомився з методикою організації праці зі складання лінгвістичного атласу німецької мови, був прийнятий у члени індогерманського товариства (1928 р.), взяв участь у роботі I Міжнародного лінгвістичного конгресу, що відбувся у квітні 1928 р. в Гаазі. Повернувшись в Україну, працював на посаді професора Київського інституту народної освіти та продовжив діяльність як науковий співробітник Всеукраїнської академії наук [1, арк. 1–2].

Таким чином, В.М.Ганцов наприкінці 20-х років був у розквіті творчих сил і, за авторитетним свідченням російського мовознавця академіка В.В.Виноградова, "від цього багатообіцяючого вченого з широким науковим горизонтом можна було чекати праць великого наукового значення"

[1, арк. 23]. Та, мабуть, не судилося. Доля (цього разу, щоправда, в особі працівників правоохоронних органів) розпорядилася інакше.

21 серпня 1929 р. вчений був заарештований за звинуваченням у причетності до сфальсифікованої ДПУ "Спілки визволення України". І хоча на суді обвинувачений заявив, що не тільки до цієї організації не належав, а й про існування такої взагалі ніколи не чув, все ж таки був засуджений до 8 років позбавлення волі з пораженням у правах на 3 роки за те, що нібито "провадив організаційну роботу щодо основних завдань "СВУ" в академічній групі при ВУАН" та "виконував доручення центру "СВУ" щодо організації зв'язків і обопільної інформації "СВУ" з контрреволюційним центром та окремими представниками його, використовуючи для цього наукові відрядження за кордон" [4, с. 80–81; 6, с. 242]. Що ж реально стояло за цим звинуваченням? Під час перебування у закордонному відрядженні Всеволод Михайлович дійсно бачився з емігрантами Дорошенком, Лотоцьким, Чикаленком та Прокоповичем, що він і не заперечував на попередньому слідстві, але, за його словами, ці зустрічі мали приватний характер, і ніяких доручень від С.О.Єфремова перед виїздом за кордон він не отримував, а вищеназвані особи нічого не знали про існування "СВУ" і ніколи з ним про цю організацію не розмовляли [6, с. 372, 378]. Втім, якщо врахувати, що в той час закордонні відрядження надавалися після суворої процедури перевірки особи командированого, і ця людина назавжди залишалася під пильною увагою відповідних органів, то стає зрозумілим, що зовсім неважко було зробити з В.М.Ганцова зв'язкового з закордонним центром "СВУ". Ось чому вирок був остаточний і касації не підлягав. Так розпочалася "гулагівська одісея" героя нашої розповіді.

Термін, який в'язень відбув повністю, закінчився 21 серпня 1937 р., але його продовжували утримувати у Соловецькій тюрмі, де засуджений перебував з вересня 1933 р. Лише у травні 1938 р. вченому було оголошено постанову особливої наради НКВС СРСР від 15 квітня, згідно з якою він отримав новий строк ув'язнення – 8 років виправно-трудоих таборів "за контрреволюційну діяльність". Цю постанову Всеволод Михайлович оскаржив у заяві на ім'я Верховного прокурора СРСР: "...майже 9 років я безвихідно перебуваю у тюрмі в умовах суворої ізоляції і ніякою контрреволюційною діяльністю не займався і не міг займатися, що не дає ніякого приводу для призначення мені нового строку покарання... Постанова Особливої Наради зовсім замовчує про те, що вирок виноситься щодо особи, яка знаходиться в ув'язненні й вже відбула строк

покарання... Прошу скасувати постанову Особливої наради, тому що вона порушує радянську законність".

Лише в січні 1940 р. під час перебування в Локчинському виправно-трудоному таборі (Комі АРСР) він одержав відповідь на свою заяву: "... скарга задоволена бути не може, оскільки відсутні причини для перегляду справи" [3, с. 187].

На волю В.М.Ганцов вийшов тільки в грудні 1946 р., провівши в ув'язненні безперервно 17 років та 4 місяці, й вирушив до Запорізької області, де в Обіточненському агрономічному технікумі працювала його сестра і де мешкала 80-річна мати. У пошуках роботи він невдовзі переїхав до міста Олександрова Володимирської області, потім до Казахстану і знову до Олександрова. Завдяки підтримці з боку відомих російських вчених – академіків С.П.Обнорського, В.В.Виноградова і Р.І.Аванесова, які у листі до Міністерства вищої освіти СРСР від 7 липня 1948 р. зазначили, що "...В.М.Ганцов завдяки своїй лінгвістичній підготовці та наявності серйозних праць у галузі слов'янської філології цілком би відповідав своєму призначенню на посаду університетського викладача ... та міг би бути використаний в одному з наших університетів" [1, арк. 9], вчений у червні 1949 р. нарешті отримав хоч якусь роботу. На короткий час його зарахували на посаду позаштатного співробітника Інституту російської мови АН СРСР в секторі "Словника мови О.С.Пушкіна", але в грудні 1949 р. знову заарештували і кинули за ґрати до Володимирської слідчої в'язниці, причому в ордері на арешт цинічно зазначалося: "заарештувати незалежно від наслідків обшуку" [1, арк. 11–12].

Після кількох допитів, під час яких слідчий мав перед собою справу В.М.Ганцова 1929–30-го років і ставив у переважній більшості ті ж питання, що і 20 років тому, уповноважений особливої наради, який прибув з Москви, оголосив що, вчений підлягає висилці за діяльність, що передбачена сумнозвісною статтею 58 КК РРФСР. На запитання, чому його знову судять за стару справу більш ніж двадцятирічної давнини, уповноважений заявив: "Якби ми могли інкримінувати вам щось нове, ми б Вас судили і дали б Вам строк. Вас же лише висилають в адміністративному порядку". Навіть термін заслання в'язню вказаний не був [1, арк. 12].

Наприкінці квітня 1950 р. особливою нарадою МДБ СРСР Ганцова "як соціально небезпечного елемента" відправляють етапом до Красноярська, а звідти ще далі – на північ, у селище Караул Усть-Єнісейського району Таймирського національного округу, де він і перебував до жовтня 1954 р. як політпоселенець, а після цього ще майже два роки працював в Усть-

Снісейській райрибловспоживспілці на посаді старшого бухгалтера райзаготконтори. Лише восени 1956 р. Всеволод Михайлович дістав змогу повернутися в Україну і відтоді постійно мешкав у рідному Чернігові, в однокімнатній квартирі разом з племінницею покійної дружини, яка теж була філологом та співробітницею ВУАН і загинула у таборах, заарештована у справі "СВУ", хоча й не фігурувала на центральному процесі [1, арк. 12, 118; 3, с. 188].

Невдовзі після повернення до Чернігова В.М.Ганцов узяв участь у Всесоюзному з'їзді мовознавців в Ужгороді як почесний гість. Багато делегатів підходили, щоб потиснути йому руку або промовити слова: "Ви – наш воскреслий із мертвих навчитель! Ми виховуємо себе на Ваших працях!" У президії з'їзду він сказав голоуючому Микиті Іллічеві Толстому – очільнику радянської лінгвістики, онукові Льва Толстого: "От – уперше сиджу в президії...", на що той йому відповів: "Зате дивіться, як Вас усі люблять!" А відбувся цей діалог після того, як недавній в'язень блискуче виступив із зауваженням з приводу якогось важливого дослідження і йому влаштували п'ятихвилинну овацію. Ось тут М.І.Толстой підбіг до трибуни, обійняв розчуленого, в сльозах промовця, повів до президії, всадовив поруч себе і сказав: "Радий, невимовно радий, Всеволоде Михайловичу, Вашому тріумфові! Тріумфові "українського Шахматова" [1, арк. 118–119].

Незважаючи на наукове визнання, засобів до існування у В.М.Ганцова майже не було, і він ледь зводив кінці з кінцями. Ось чому в січні 1957 р. вчений пише листа на ім'я Генерального прокурора СРСР: "Товаришу Генеральний прокурор! Я виклав Вам обставини свого життя, починаючи з 1929 року. Я не ставлю питання щодо процесу "СВУ", хоча й ця справа вимагала б перегляду. Але "СВУ" справа давня, і вирок був винесений судом. Те ж, що відбувалося зі мною після 21 серпня 1937 року, було суцільним беззаконням... Прошу Вас ознайомитись з моєю справою і припинити її з 21 серпня 1937 року" [1, арк. 6; 3, с. 187].

Не дочекавшись відповіді, Всеволод Михайлович у березні 1957 р. надсилає заяву на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Є.Ворошилова: "Всього в ув'язненні та в засланні на Крайній Півночі я провів більше 22 років. Ця тяжка кара спіткала мене за мої "злочини" і за причетність до організації "СВУ", про існування якої я не знав, і якої взагалі ніколи не існувало... Товариш Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР! Я виклав Вам обставини своєї справи. Засудження стало для мене причиною повної життєвої катастрофи. Перервалась моя наукова кар'єра. Понад 25 років мого життя пройшли в ув'язненні, в засланні і в

поневір'яннях. Все, що відбулося зі мною, завжди сприймалося мною як незаслужена несправедливість. Я став жертвою беззаконня, зараз мені йде 65 рік, я кволий і не маю засобів до існування. Мені відмовили в призначенні пенсії за віком через недостатній стаж, а тим часом майже 8,5 років я працював у таборі й понад 6 років провів на Далекій Півночі, де один рік роботи зараховується за 2. Проте я міг би ще й тепер повернутися до наукової роботи і з користю застосувати свої сили і знання для розвитку вітчизняної науки. Прошу Вас не відмовити в моєму проханні про реабілітацію і поширити на мене пільги, що стосуються осіб, які працювали за угодою на Далекій Півночі (згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 року)" [1, арк. 12–13; 2, арк. 315–317; 6, с. 349–350].

І, нарешті, хоча й частково, справедливість була відновлена: у 1958 р. В.М.Ганцов був реабілітований за 16 років, проведених у таборах і на засланні, з нього були зняті всі облудні звинувачення, крім вироку в справі "СВУ", а також призначена невеличка пенсія за віком – 52 карбованці на місяць як бухгалтеру, а не знаному в Європі науковцю. Повної реабілітації він так і не дочекався. Рішення з цього приводу Пленум Верховного Суду УРСР ухвалив тільки в серпні 1989 р. [1, арк. 118–119; 5, с. 115; 7, с. 125].

В останні роки життя вчений відновив колишні наукові зв'язки, насамперед з Інститутом російської мови АН СРСР: "Шановний Всеволоде Михайловичу! Інститут російської мови АН СРСР розпочав роботу з видання пам'яток давньоруської писемності XI–XVIII ст. Просимо Вас висловитися про те, які пам'ятки, на Ваш погляд, слід включити до перспективного плану видання інституту.

Будемо дуже вдячні, якщо Ви надішлете короткі анотації разом зі списком рекомендованих для видання пам'яток.

Директор Інституту російської мови АН СРСР академік В.Виноградов. 29.VIII. 1959 р.)" [1, арк. 17].

"6 грудня 1962 року.

Всеволоду Михайловичу Ганцову.

Згідно з рішенням слов'янського координаційного комітету в Ленінграді відбудеться всесоюзна конференція зі слов'янської філології з 17 по 23 грудня. Запрошуємо Вас взяти участь у конференції і сподіваємося, що Ви виступите при обговоренні доповідей.

Голова оргкомітету засл. діяч науки РРФСР, проф. Б.А.Ларін" [1, арк. 16].

І ця мужня, літня людина активно включається в наукове життя, бере участь у лінгвістичних конференціях, готує до друку нові праці [1, арк. 74–87, 100–101].

Цілющим бальзамом для старих ран В.М.Ганцова і своєрідним визнанням його наукової діяльності стало привітання Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР на честь 80-ї річниці від дня народження вченого:

"7 грудня 1972 року.

Шановний і дорогий Всеволоде Михайловичу!

Сектор слов'янського мовознавства Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР радий привітати Вас з Вашим славним ювілеєм. У Вашій особі, дорогий Всеволоде Михайловичу, ми бачимо представника класичної славистичної школи, створеної працями академіків Ягича, Шахматова, Мейє, Гебауєра, Белича, Младенова, Муки та ін. Ми вітаємо Вас як найстарішого слависта нашої країни, учня акад. Шахматова, як одного із засновників української діалектології. Роки Вашого нелегкого наукового і життєвого шляху не зломали Вас, і ми раді, що Ви продовжуєте брати участь у нашому науковому житті – в лінгвістичних, діалектологічних конференціях і нарадах. Ваші праці "Диалектологическая классификация украинских говоров", "Диалектные границы на Черниговщине" та низка інших не втратили свого наукового значення й актуальності сьогодні та залишаються зразком для дослідників нових поколінь. Бажаємо Вам, дорогий Всеволоде Михайловичу, доброго здоров'я, бадьорості, сил і ще багатьох-багатьох років життя" [1, арк. 18].

А через шість років В.М.Ганцова не стало. Він помер у 1979 р. і похований у Чернігові, а його праці (тепер уже до кінця реабілітовані) у наш час широко використовуються в науковому світі, яскраво підтверджуючи думку колег вченого, які свого часу зазначали, що "кожна з його найменших статей – це докторська дисертація" [1, арк. 118]. І залишається тільки пошкодувати про те, чого не встигла зробити ця людина, видатний український учений, внаслідок того, що в хворобливій уяві слідчих НКВС він постав як ворог народу та активний діяч контрреволюційної організації, якої насправді ніколи не існувало.

Література

1. Особистий архів В.М.Ганцова (02.07.1948 – 07.12.1972 рр.). – 119 арк.
2. Архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП, т. 67. Контрольно-наглядова справа за кримінальною справою В.М.Ганцова, арк. 313–318.
3. Ткаченко В. Мовознавець... з бомбою??? // Вітчизна. – 1991. – №9. – С. 187–189.
4. "Спілка визволення України" (З винувального висновку в справі "СВУ"). – Харків: ДВУ, 1930. – 98 с.

5. Сидоренко О. Суд над переконаннями // Репресоване "відродження". – К.: Україна, 1993. – С. 63–153.

6. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти: Науково-документальне видання. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

7. Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтнєве двадцятиріччя: Навч. посібн. – К.: Знання, 2007. – 215 с.

Н.О.Баранкова

Чи можна вважати професора М.В.Рево засновником центру мікробіологічних досліджень у м.Чернігові?

Одним з актуальних питань освоєння наукової спадщини України є вивчення історії розвитку сільськогосподарської науково-дослідної мережі у другій половині ХХ ст. Це вимагає від істориків вивчення творчого внеску видатних українських учених, які були організаторами та керівниками науково-дослідних установ. Під цим кутом доречно проаналізувати й оцінити внесок академіка Української академії сільськогосподарських наук (далі УАСГН), професора, доктора медичних і ветеринарних наук Михайла Васильовича Рево (1889–1962) у скарбницю української науки. Вчений став не тільки ідейним натхненником, а й доклав зусиль до заснування Відділу сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології Українського науково-дослідного інституту землеробства (далі – ВСГМВІ УНДІЗ) УАСГН, який було згодом реорганізовано в Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології (нині Інститут сільськогосподарської мікробіології Української академії аграрних наук).

Ідея створення Інституту сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології на території України зародилася у М.В.Рево, мабуть, ще на початку його наукової кар'єри, проте цілеспрямоване її втілення він розпочав лише у другій половині 1950-х рр., коли для цього вже склалися усі відповідні умови.

У цей період часу розвиток сільського господарства в нашій країні вимагав значного поліпшення науково-дослідної роботи, підвищення ролі сільськогосподарської науки у боротьбі за швидке піднесення землеробства і тваринництва. Як відомо, в лютому 1956 р. КПРС та радянське керівництво ухвалили постанову про заходи щодо поліпшення роботи науково-дослідних закладів сільськогосподарського профілю. Було визна-